https://doi.org/10.34142/23129387.2026.75.16
УДК 159.93
ORCID 0000-0002-1699-7859
ORCID 0000-0001-6035-8811

КОГНІТИВНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ ОСОБИСТОСТІ

О.І. Кузнецов[1ABCD], Ю.І. Гулий[2ABCD],

1– доцент кафедри психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна
E-mail: oleksiy.kuznetsov@hnpu.edu.ua
2 - завідувач кафедри психології, Національний аерокосмічний університет «Харківський авіаційний інститут», Україна
E-mail: i.gulyi@khai.edu

Актуальність дослідження визначається недостатньою мірою вивченості проблеми релігійного світогляду.

Методи і вибірка. Вибірку досліджуваних склали 366 осіб, віком від 15 до 65 років, серед яких 184 чоловіка та 182 жінки. Досліджуваним було запропоновано анкету для вивчення типу релігійного світогляду. Крім того, було використано методику діагностики базисних переконань Р. Янофф-Бульман (Чайка, 2024), методику діагностики імпліцитної теорії особистості К. Двек (Фоменко, 2015), методику діагностики самоефективності Р. Шварцепа та М. Єрусалема (Кокун та ін., 2011) та методику діагностики ірраціональних установок А. Елліса (Діагностика ірраціональний установок).

Висновки. У результаті теоретичного аналізу проблеми світогляду його доцільно визначити як 1) систему релігійно-духовних цінностей та ідеалів, 2) систему релігійних світоглядних орієнтацій, спрямованість на теїстичний спосіб пізнання світу, 3) релігійну картину світу як цілісну систему уявлень про світ та загальні принципи світобудови, які походять з теїстичного тлумачення дійсності, 4) систему ідеалістичних поглядів та переконань особистості, заперечення матеріалістичного світорозуміння та світопояснення, схильність до містичних вірувань.

Емпірично визначено п'ять типів релігійного світогляду: 1) «Містичний тип релігійний світогляд»; 2) «Агностичний тип релігійного світогляду»; 3) «Релігійний тип світогляду»; 4) «Атеїстичний тип релігійного світогляду»; 5) «Атеїстично-агностичний тип релігійного світогляду».

Порівняльний аналіз досліджуваних із різними типами релігійного світогляду показав перевагу базисних переконань про у прихильності, контрольованості і справедливості світу, а також у власній самоцінності та удачливості «Агностичного релігійного світогляду». Визначено, що прибуткова імпліцитна теорія особистості найменш властива особам з «Містичним» та «Атеїстичним» типами світогляду. Крім того, досліджувані з типом «Містичний світогляд» характеризуються найнижчими показниками самоефективності. Ірраціональні установки та деструктивні базисні переконання властиві типам «Агностичний» та «Агностично-атеїстичний» релігійний світогляд.

Ключові слова: *релігійний світогляд, картина світу, цінності (ціннісні орієнтації), базисні переконання, ірраціональні установки, самоефективність, імпліцитні теорії особистості.*

Cognitive factors in the formation of a person's religious worldview

Oleksiy I. Kuznetsov[1ABCD], Yurii I. Gulyi[2ABCD],

1 –Associate Professor of the Department of Psychology, H.S. Skovoroda Kharkiv Natinal Pedagogical University, Ukraine
E-mail: oleksiy.kuznetsov@hnpu.edu.ua
2 - Head of the Department of Psychology, National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute", Ukraine
E-mail: i.gulyi@khai.edu

Relevance of the study is determined by the insufficient level of study of the problem of religious worldview.

Methods and sample. The sample of the study subjects consisted of 366 people aged 15 to 65 years, including 184 men and 182 women. The subjects were offered a questionnaire to study the type of religious worldview. In addition, the basic beliefs diagnostic method of R. Janoff-Bulman (Chaika, 2024), the implicit personality theory diagnostic method

of K. Dweck (Fomenko, 2015), the self-efficacy diagnostic method of R. Schwarzep and M. Jerusalem (Kokun et al., 2011) and the irrational attitudes diagnostic method of A. Ellis (Diagnosis of Irrational Attitudes).

Conclusions. As a result of the theoretical analysis of the problem of worldview, it is appropriate to define it as 1) a system of religious and spiritual values and ideals, 2) a system of religious worldview orientations, a focus on a theistic way of knowing the world, 3) a religious picture of the world as a holistic system of ideas about the world and general principles of the universe, which originate from a theistic interpretation of reality, 4) a system of idealistic views and beliefs of the individual, denial of a materialistic worldview and explanation of the world, a tendency to mystical beliefs.

Five types of religious worldview have been empirically identified: 1) "Mystical type of religious worldview"; 2) "Agnostic type of religious worldview"; 3) "Religious type of worldview"; 4) "Atheistic type of religious worldview"; 5) "Atheistic-agnostic type of religious worldview".

A comparative analysis of the subjects with different types of religious worldviews showed the superiority of basic beliefs about the attachment, controllability and justice of the world, as well as in one's own self-worth and success of the "Agnostic religious worldview". It was determined that the profitable implicit theory of personality is least characteristic of individuals with the "Mystical" and "Atheistic" types of worldviews. In addition, the subjects with the "Mystical worldview" type are characterized by the lowest self-efficacy indicators. Irrational attitudes and destructive basic beliefs are characteristic of the "Agnostic" and "Agnostic-atheistic" types of religious worldviews.

Keywords: *religious worldview, picture of the world, values (value orientations), basic beliefs, irrational attitudes, self-efficacy, implicit theories of personality.*

Вступ. У наших попередніх дослідженнях (Кузнецов, 2019; Фоменко, Кузнецов, 2019) було показано, що світогляд є системним явищем, що містить ціннісні та світоглядні орієнтації, є ціннісною картиною світу (підхід «світогляд як цінності»), представлений системою переконань, уявлень і поглядів (підхід «світогляд як картина світу), є системою уявлень про світ та себе у ньому (підхід «світогляд як

ставлення»), є чинником особливого способу пізнання (підхід «світогляд як принцип пізнання»).

В якості системи ціннісних орієнтацій світогляд становить ціннісну картину світу, а релігійний світогляд - систему релігійно-духовних цінностей та ідеалів, тобто вищих духовних цінностей, якими індивід керується у житті і які спрямовані на задоволення духовних потреб, досягнення відповідності високим моральним взірцям, стандапртам та ідеалам. Релігійні ціннісні орієнтації визначають спрямованість особистості на реалізацію принципів та ідеалів гуманізму (цінності толерантності, витривалості і терпимості, самопожертви), виступають передумовою альтруїзму (цінності добросердя, великодушності, вміння прощати), втілюються у спрямованість на досягення почуття близькості (цінності щирості, правдивості, душевності, відкритості), забезпечують досягнення високої моральності (цінності ввічливості, поваги, совісності, обов'язку, принциповості, відповідальності, чесності, порядності, скромності, вдячності і відданості) (Кузнецов, 2018).

Визнаючи світогляд як систему ставлень та поглядів доцільно виділити компонент «релігійних світоглядних орієнтацій як спрямованості особистості на теїстичний спосіб пізнання світу, що обумовлює її релігійну активність і моральну поведінку», які представлені моральною спрямованістю особистості (милосердя і доброчесність). Релігійні світоглядні орієнтації реалізуються в моральній поведінці, уникненні гріховних дій, дотриманні релігійних доктрин як взірців моральної поведінки (Фоменко, Кузнецов, 2019).

Світогляд як система уявлень про світ та себе у ньому містить компонент релігійної картини світу як цілісної системи уявлень про світ та загальні принципи світобудови, які походять з теїстичного тлумачення дійсності. Тут центральним пунктом релігійної картини світу є образ Бога (богів) як вищої істинної реальності, ієрархічна впорядкованість створеного Богом світу і місця людини у ньому в залежності від її ставлення до Бога (Фоменко, Кузнецов, 2019).

Світогляд як система поглядів та принципів пізнання дозволяє тлумачити релігійний світогляд як систему ідеалістичних поглядів та переконань особистості, заперечення матеріалістичного світорозуміння та світопояснення, схильність до містичних вірувань (Фоменко, Кузнецов, 2019).

У наших попередніх дослідженнях (наприклад, Фоменко, Кузнецов, 2019) було описано такі різновиди світогляду, як агностичний, атеїстичний, містичний та релігійний. Подальшого вивчення потребує виявлення особистісних особливостей релігійного світогляду особистості, у тому числі когнітивно-особистісних, що і визначило **мету** даної статті.

Методи і вибірка. Вибірку досліджуваних склали 366 осіб, віком від 15 до 65 років, серед яких 184 чоловіка та 182 жінки. Досліджуваним було запропоновано анкету для вивчення типу релігійного світогляду (додаток). Крім того, було використано методику діагностики базисних переконань Р. Янофф-Бульман (Чайка, 2024), методику діагностики імпліцитної теорії особистості К. Двек (Фоменко, 2015), методику діагностики самоефективності Р. Шварцепа та М. Єрусалема (Кокун та ін., 2011) та методику діагностики ірраціональних установок А. Елліса (Діагностика ірраціональний установок).

Результати.

За результатами дослідження за нашою анкетою для визначення виду релігійного світогляду (наведено у додатку) лише 9,5% досліджуваних характеризуються «чистими» видами світогляду. Усі дані були кластеризовані та отримано п’ять типологічних профілів релігійного світогляду досліджуваних (рис. 1).

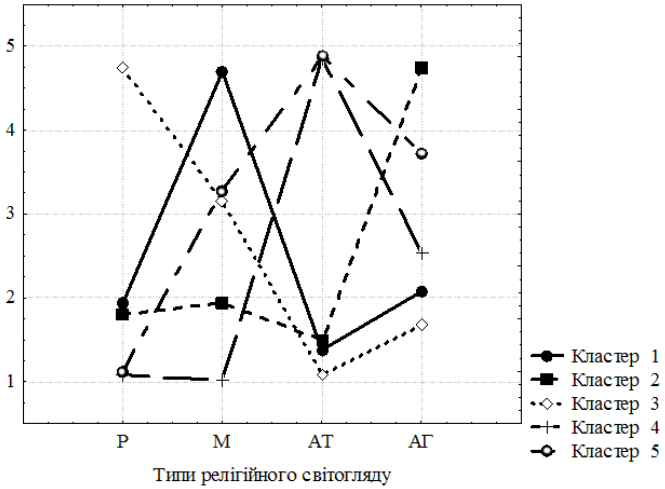

Рис. 1. Кластерні профілі релігійного світогляду.

Кластер 1 – утворений високими показниками містичного виду – низькими показниками інших видів релігійного світогляду – «Містичний тип релігійний світогляд»;

Кластер 2 – утворений високими показниками агностичного виду і низькими показниками інших видів світогляду – «Агностичний тип релігійного світогляду»;

Кластер 3 – утворений високими показниками власне релігійного виду світогляду та низькими показники інших видів релігійного світогляду – «Релігійний тип світогляду».

Кластер 4 – утворений високими показниками атеїстичного виду та низькими показниками інших видів релігійного світогляду – «Атеїстичний тип релігійного світогляду»;

Кластер 5 – утворений високими показниками атеїстичного та середньо-високими показниками агностичного видів релігійного світогляду – низькими показниками інших видів релігійного світогляду – «Атеїстично-агностичний тип релігійного світогляду».

Порівняння показників базисних переконань досліджуваних із різними типами світогляду показало перевагу «Агностичного типу світогляду» у прихильності світу, його контрольованості і справедливості, а також у власній самоцінності та удачливості. Найнижчі показники базисних переконань виявлено у представників «Агностично-атеїстичного» та «Атеїстичного» типів світогляду (таблиця 1). Отже, прихильність агностицизму як уособлення принципу «я знаю, що я нічого не знаю» взаємозумовлена із конструктивними базисними переконаннями: вірою у власну добру вдачу, високу самоцінність, у те, що події життя можна частково контролювати і світ та люди навколо є справедливими, натомість матеріалістичне світосприйняття передбачає менший світоглядний оптимізм: такі особи вважають, що світ є несправедливим, неконтрольованим, непривітнім, їх самооцінка та віра у власну вдачу є нижчими.

Порівняння показників імпліцитних теорій особистості показано, що досліджувані з «Містичним» та «Атеїстичним» типами світогляду характеризуються більшою схильністю до імпліцитної теорії заданої особистості (таблиця 2).

Порівняння показників самоефективності показало, що досліджувані з типом «Містичний світогляд» характеризуються найнижчими показниками самоефективності (таблиця 3). Містичне світосприйняття як уособлення віри у різні дива, екстернальна керованість особи через різні містичні забобони пов'язана із низьким рівнем переконаності у те, що власні зусилля та дії можуть мати високий результат у діяльності.

Порівняння показників ірраціональних установок показало, що досліджувані типів «Агностичний» та «Агностично-атеїстичний» мають найнижчі показники ірраціональних установок. Фрустраційна толерантність від типу світогляду не залежить (таблиця 4). Низька генералізація негативного досвіду, відчутність установок обов'язку щодо себе та вимогливості до інших, раціональність у судженнях – все це

Таблиця 1

Показники базисних переконань осіб з різним типом світогляду

	Містичний		Агностичний		Релігійний		Атеїстичний		Атеїстично-агностичний		H
	M	σ	M	σ	M	σ	M	σ	M	σ	
Прихильність світу	42,65	2,76	45,24	2,38	41,38	2,71	33,02	9,76	32,17	5,33	196
Справедливість світу	26,71	4,00	29,82	2,94	31,68	1,62	20,70	5,98	22,22	3,34	201
Образ Я	35,45	5,53	38,95	2,88	30,54	4,56	25,06	9,46	24,27	7,04	159
Удача	42,28	2,95	44,82	2,57	40,62	2,73	32,16	11,06	31,72	5,51	184
Контрольованість світу	32,77	10,30	23,22	6,66	22,28	6,74	35,09	8,86	38,25	0,90	124

Таблиця 2

Показники імпліцитних теорій особистості осіб з різним типом світогляду

	Містичний		Агностичний		Релігійний		Атеїстичний		Атеїстично-агностичний		H
	M	σ	M	σ	M	σ	M	σ	M	σ	
Імпліцитна теорія особистості	21,94	2,29	29,67	2,45	29,19	2,90	22,45	3,50	28,92	3,01	

Таблиця 3

Показники самоефективності осіб з різними типами світогляду

	Містичний		Агностичний		Релігійний		Атеїстичний		Атеїстично-агностичний		H
	M	σ	M	σ	M	σ	M	σ	M	σ	
Самофективність	24,64	1,47	32,12	2,14	27,24	1,71	33,21	4,42	32,35	3,50	232

Таблиця 4

Показники ірраціональних установок осіб з різними типами світогляду

	Містичний		Агностичний		Релігійний		Атеїстичний		Атеїстично-агностичний		H
	M	σ	M	σ	M	σ	M	σ	M	σ	
Відсутність катастрофізації	23,59	7,00	35,20	8,90	23,66	7,15	26,38	9,29	31,30	10,15	81
Відсутність повинності іншим	29,52	8,86	40,68	9,61	31,21	9,54	33,61	11,26	37,67	9,07	52
Відсутність повинності собі	27,25	8,64	37,89	6,47	28,93	8,72	30,34	9,37	36,80	8,64	73
Відсутність оцінної установки	25,20	7,67	37,55	5,96	26,77	7,71	29,15	9,00	32,75	7,76	91
Фрустраційна толерантність	28,57	9,88	28,50	7,86	28,18	8,94	28,48	8,87	28,42	8,55	0,37
Раціональне мислення	105,57	15,50	151,32	15,40	110,56	17,21	119,48	27,37	138,53	18,10	178

найбільшою мірою характеризує осіб, які в цілому мають науково-матеріалістичне бачення світу і природи, проте переконані у неможливості наукового підтвердження не-існування душі та бога.

Висновки.

У результаті теоретичного аналізу проблеми світогляду його доцільно визначити як 1) систему релігійно-духовних цінностей та ідеалів, 2) систему релігійних світоглядних орієнтацій, спрямованість на теїстичний спосіб пізнання світу, 3) релігійну картину світу як цілісну систему уявлень про світ та загальні принципи світобудови, які походять з теїстичного тлумачення дійсності, 4) систему ідеалістичних поглядів та переконань особистості, заперечення матеріалістичного світорозуміння та світопояснення, схильність до містичних вірувань.

Емпірично визначено п’ять типів релігійного світогляду: 1) «Містичний тип релігійний світогляд»; 2) «Агностичний тип релігійного світогляду»; 3) «Релігійний тип світогляду»; 4) «Атеїстичний тип релігійного світогляду»; 5) «Атеїстично-агностичний тип релігійного світогляду».

Порівняльний аналіз досліджуваних із різними типами релігійного світогляду показав перевагу базисних переконань про у прихильності, контрольованості і справедливості світу, а також у власній самоцінності та удачливості «Агностичного релігійного світогляду». Визначено, що прибуткова імпліцитна теорія особистості найменш властива особам з «Містичним» та «Атеїстичним» типами світогляду. Крім того, досліджувані з типом «Містичний світогляд» характеризуються найнижчими показниками самоефективності. Ірраціональні установки та деструктивні базисні переконання властиві типам «Агностичний» та «Агностично-атеїстичний» релігійний світогляд.

Література:

Діагностика ірраціональних установок А. Елліса (SPB). Tatyalyush.com.ua. URL:https://tatyalyush.com.ua/tests

Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В., Малхазов О.Р. Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів: Методичний посібник. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 281 с,

Кузнецов О.І. Психодіагностика термінальних і інструментальних духовних цінностей. *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія.* Харків: ХНПУ, 2018. Вип.58. С. 92-104.

Кузнецов О.І. Світогляд особистості як психологічна проблема *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки.* Вип. 1, Т.1, 2019. С. 41-48.

Фоменко К.І. Кузнецов О.І. Психологічна структура релігійного світогляду особистості / Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості : монографія / [за ред. : С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова]. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. С. 99-120.

Чайка Г. В. Український переклад методики вивчення фундаментальних припущень Р. Янов-Бульман. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2024. Том 35 (74), № 2. С. 18–24. https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.2/04

Додаток

Тип релігійного світогляду

Інструкція: Нижче наведено описи людей з різними типами світогляду. Оцініть, наскільки кожен із них характеризує Вас.

Він / вона – віруюча людина, глибоко релігійна. Чітко співвідносить свою віру з певною конфесією (християнство (католицизм, православ'я, протестантизм), іслам, буддизм та ін.). Властива богобоязливість, побожність, інтерес до проблем духовного життя. Поведінка підпорядкована моральним заповідям релігії. Властивий спосіб життя віруючої людини (відвідує храм, молиться, шанує святині, відзначає релігійні свята, дотримується релігійної дієти – посту та інших ритуалів). Важливим є спілкування з Богом, у ньому

знаходиться підтримка і втіха. Має досвід містичних переживань. Вважає, що дійсність існує хіба що у двох площинах – повсякденній, мирській, профанній і священній, сакральній, надприродній, причому друга включає у собі сукупність всіх речей, визнаних священними, надприродними, божественними. Вважає, що влада Бога безмежна, він творить світ і керує ним відповідно до свого задуму, який перевищує можливості людського розуміння; Бог непізнаний, його якості та здібності перевершують можливості людського сприйняття та розуміння.

Цілком схоже на мене____
В цілому схоже на мене
Частково схоже на мене
В цілому не схоже на мене
Зовсім не схоже на мене

Він / вона сприймає та розуміє навколишню дійсність через інтуїцію. Схильність до ірраціонального та емоційного осмислення життєвих подій, оскільки, на його / її погляд, раціональне пізнання світу і себе в ньому через людський інтелект дуже обмежене. Вважає, що справжнє знання виводиться в результаті логічних побудов чи суворого наукового досвіду, а виникає як безпосереднє споглядання (чуттєва інтуїція) чи як безпосередній розсуд розуму (інтелектуальна інтуїція). Має досвід містичних переживань, досягнутий у результаті практики певних психофізичних вправ чи медитацій, необхідні досягнення певного стану розуму і психіки.

Цілком схоже на мене____
В цілому схоже на мене
Частково схоже на мене
В цілому не схоже на мене
Зовсім не схоже на мене

Він / вона вважає принципово неможливим пізнання об'єктивної дійсності через суб'єктивний досвід людини і тому вважає неможливим пізнання істини у питаннях існування богів, вічного життя та інших надприродних істот, понять та явищ. Він виключає принципово можливості існування божественних сутностей, як і можливості відсутності їх. Він коливається між ідеалістичним та матеріалістичним розумінням світу. Віру та релігію вважає світською школою моральної поведінки у суспільстві.

Цілком схоже на мене____
В цілому схоже на мене
Частково схоже на мене
В цілому не схоже на мене
Зовсім не схоже на мене

Він / вона не вірить у існування богів, духів, потойбіччя, інших надприродних і нематеріальних істот, сил і явищ. Заперечує релігію як віру у надприродне. Він переконаний у самодостатності природного світу (природи) та в людському (не надприродному) походження всіх релігій та вірувань. Скептично ставиться до всіх надприродних істот, явищ і сил, вказуючи на відсутність емпіричних свідчень їхнього існування.

Цілком схоже на мене____
В цілому схоже на мене
Частково схоже на мене
Загалом не схоже на мене _____
Зовсім не схоже на мене _____

Ключ:
Повністю схоже на мене – 5 балів
Загалом схоже на мене – 4 бали
Частково схоже на мене – 3 бали
Загалом не схоже на мене – 2 бали
Зовсім не схоже на мене – 1 бал

1 тип – релігійна думка
2 тип - містичний світогляд
3 тип - агностичний світогляд
4 тип - атеїстичний світогляд

Отримано: 31 08 2026 року
Прорецензовано: 11 09 2026 року
Прийнято до друку: 30 09 2026 року